

СКЛАДАННЯ ПЫТАННІ МАРФЕМНАЙ СТРУКТУРЫ ДЗЕЯСЛОВА

The article considers morphemic structures of such forms of the verb as infinitive and others. It also provides reconstruction of the named morphemes categorization in linguistical literature. The article attempts to comprehend the role of suffix, postfix and completions. The autor marks a common approach to the problem of morpheme categorization.

Марфемны аналіз слова часам выклікае цяжкасці, што абумоўлена рознымі падыходамі да вырашэння адных і тых жа пытанняў у навуковых і метадычных працах. Разнабой у тлумачэнні марфемнай будовы маюць такія дзеяслоўныя формы, як інфінітыў, формы загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку, зваротныя дзеясловы.

У навуковай і метадычнай літаратуры па беларускай мове інфінітыўныя паказчыкі **-ць, -ці, -чы** часцей класіфікуюцца як формаўтваральныя суфіксы, але існуюць і іншыя азначэнні. Напрыклад, у акадэмічнай «Беларускай граматыцы» (1985) гэтыя фарманты адносяць як да суфіксаў [5, с. 147], так і да канчаткаў [5, с. 215]. У беларускіх падручніках і даведніках апошніх гадоў (аўтары Л. І. Сямешка, В. Дз. Старычонак, Л. М. Грыгор'ева, Г. М. Малажай) інфінітыўныя афіксы класіфікуюцца як суфіксы. Разнабой у вытлумачэнні інфінітыўных марфем назіраецца і ў рускай мове. Так, у «Русской грамматике» (1980), навучальным дапаможніку «Современный русский язык» (под ред. В. Белошапковой. М., 1981) **-ть, -ти, -чь** разглядаюцца як канчаткі. У навучальных дапаможніках «Современный русский язык» М. Шанского, А. Тихонова (Т. II, М., 1981), «Русский язык» (под ред. Л. Максимова. Ч. II, М., 1989), «Русский язык: Пособие для поступающих в вузы» Э. И. Борисоглебской и др. (М., 1990), «Современный русский язык» (Д. Э. Розенталь и др. М., 2002) гэтыя элементы класіфікуюцца ў якасці суфіксаў. Для таго каб вызначыць, якая назва больш адпавядае «суфікс» ці «канчатак», неабходна ўдакладніць, што разумеецца пад тэрмінамі «канчатак» («флексія») і «суфікс». «Энциклопедический словарь юного филолога» [35] дае наступнае азначэнне: «Афіксы дзеляцца на словаўтваральныя і словазменныя... калі афіксы стаяць пасля кораня – яны постфіксы. Словаўтваральныя постфіксы называюцца суфіксамі, словазменныя постфіксы – флексіямі ці канчаткамі». Для школьнікаў 80-х гг. такога азначэння было дастаткова, што можа пацвердзіць «Грамматический словарь русского языка» [7], дзе назвы афіксаў не ўказваюцца: «формы на **-ся**», «добавляется **-те**».

У лінгвістыцы існуюць два разуменні тэрміна «флексія»: вузкае і шырокае. У традыцыйным (вузкім) сэнсе «канчатак – гэта зменная

значымая частка слова, якая ўтварае форму слова і служыць для сувязі слоў і словазлучэнняў у сказе» [28], або «канчатак – зменная частка слова, якая служыць для выражэння сінтаксічных адносін пэўнага слова з іншымі словамі» [23].

Больш шырока пад «флексіяй» разумеецца «службовая зменная марфема, якая не ўваходзіць у аснову слова і ўтварае марфалагічную форму слова (выражае марфалагічныя значэнні роду, ліку, склону, асобы) і звязвае яе з іншымі словамі ці словазлучэннямі ў сказе» [5, с. 125]. «Флексійнымі марфемамі... з'яўляюцца такія марфемы, узаемазамена якіх у словаформах прыводзіць да змянення марфалагічных значэнняў роду, ліку, склону, асобы» [18].

Зыходзячы з пералічаных азначэнняў, можна вызначыць спецыфічныя асаблівасці флексійных марфем. У сучасным беларускім мовазнаўстве іх налічваецца сем, напрыклад, З. І. Бадзевіч адзначае, што флексія – гэта словазменная, узаемазамянальная марфема; замыкае лінейны рад марфем; не ўваходзіць у аснову слова; з'яўляецца асноўным носбітам граматычнага значэння слова; выражае комплекс граматычных значэнняў (графем) розных граматычных катэгорый той самай словаформы зменнай часціны мовы; з'яўляецца асноўным граматычным сродкам атрыбуцыйнай сувязі адной словаформы з другой у словазлучэнні і сказе [1, с. 33].

Пад тэрмінам «суфікс» у сучаснай лінгвістыцы разумеюць «службовую марфему, якая ўжываецца пасля кораня для ўтварэння новых слоў або граматычных катэгорый» [34].

Асноўныя функцыянальныя прыкметы суфіксаў наступныя: суфікс далучаецца да кораня або да іншага суфікса; закрывае аснову слова, дапамагае ўтвараць словы або граматычныя формы слова.

Параўноўваючы азначэнні і функцыі канчаткаў і суфіксаў, можна выявіць іх падабенства ў тым, што ў неазначальнай форме дзеяслова **-ць, -ці, -чы** займаюць месца канцавой марфемы (пасля іх могуць быць толькі постфіксы), не ўваходзяць у аснову слова і не ўдзельнічаюць ва ўтварэнні новых слоў, напрыклад: *нес-ці – нес-ці-ся; чыта-ць – чыта-нн-е*.

Адказаць на пытанне, чаму інфінітыўныя фарманты **-ць, -ці, -чы** класіфікаваліся то як

канчаткі, то як суфіксы, дапаможа «Гістарычная граматыка беларускай мовы». Ф. М. Янкоўскі адзначае, што паводле паходжання інфінітыў лічаць не дзеяслоўнай, а іменнай формай. «Інфінітыў – гэта застылая, нязменная форма назоўніка з дзеяслоўнай асновай, ...які скланяўся, як назоўнікі былога чацвёртага скланення... інфінітыў мае постфіксы (суфіксы) **-ці**, **-ці** (фактычна гэта не два постфіксы, а фанетычныя варыянты аднаго) і **-чы**; у зваротных інфінітывах – **-ца** (*вучыцца, стварыцца, спытацца*) або **-чы-ся** (*сцераг-чы-ся, дамаг-чы-ся*), **-ці-ся** (*перанес-ці-ся, развес-ці-ся*)». Як бачым, у 80-я гг. XX ст. размежаванне марфем на «постфікс» і «суфікс» яшчэ не адбылося. Але Ф. М. Янкоўскі, паказваючы змены на шматлікіх прыкладах гістарычнага развіцця інфінітыва, даказвае, што «канцавая марфема ў інфінітыве (*іду гуля-ць, ішла гуля-ць, ішлі гуля-ць, ідзіце гуля-ць і г. д.*) не змяняецца». Лічыць канчаткам **-ці'** (*касі-ці'*), **-ці** (*мес-ці*), **-чы** (*сцераг-чы*) нелагічна [38].

Аналіз прыведзеных крыніц дазваляе зрабіць вывад, што інфінітыўныя фарманты **-ць**, **-ці**, **-чы** маюць большае падабенства з суфіксамі, чым з канчаткамі, а таму цалкам адпавядаюць тэрміналагічнай дэфініцыі – формаўтваральным суфіксам (утвараюць адну з граматычных формаў дзеяслова) [1, с. 34].

Адзначаецца разнабой і ў вызначэнні фармантаў пры марфемным падзеле дзеясловаў загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку.

У сучасным мовазнаўстве можна вылучыць шэсць мадэляў вызначэння марфем:

1) формы адзіночнага ліку ўтвараюцца ад асноў цяперашняга часу пры дапамозе канчаткаў **-і**, **-ы** ці нулявога: *ляц-і, бяж-ы, стань*; формы множнага ліку ўтвараюцца шляхам далучэння постфікса **-це** да формаў адзіночнага ліку: *ляці-це, бяжы-це, стань-це* [5, с. 158; 6; 16; 22; 27; 29];

2) марфемы **-і**, **-ы**, нулявая марфема, **-це** інтэрпрэтуюцца як флексіі [9; 36];

3) марфемы **-і**, **-ы** і нулявая марфема лічацца словазменнымі суфіксамі, а марфема **-це** – флексіяй [11; 17; 19; 31; 37];

4) марфемы **-і**, **-ы** і нулявая марфема лічацца суфіксамі, а **-це** пазначаецца як канчатак (постфікс) [30];

5) марфемы **-і**, **-ы** і нулявая марфема, **-це** пазначаюцца як суфіксы: *по-жал-уй-те* [12];

6) адзначаецца непаслядоўнае вызначэнне марфемы **-це** [13]. На с. 145 *ідзі-це* класіфікуецца як канчатак, а на с. 143 *ідзі-це* – як постфікс. Напрыклад: *помні-це, спі-це, прынясі-це, ідзі-це*.

Каб адказаць на пытанне, чаму назіраецца такі разнабой пры вызначэнні марфемнага складу дзеясловаў 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку, разгледзім, як асвятляецца гэта

пытанне ў вучэбнай і навуковай літаратуры, пачынаючы з 70-х гг. XX ст.

В. Н. Немчанка [14, с. 23] адзначае, што ў сучаснай лінгвістычнай літаратуры афіксальныя марфемы па старой традыцыі называюцца часціцамі. Тэрмін «часціца» ў гэтым значэнні нязручны таму, што гэтым тэрмінам абазначаецца часціна мовы... Тэрмін жа «постфікс» з'яўляецца больш зручным для абазначэння гэтага віду марфем яшчэ і таму, што па сваёй структуры знаходзіцца ў адным радзе з аналагічнымі тэрмінамі «прэфікс» і «суфікс». У адрозненне ад суфіксаў, яны ніколі не бываюць перад канчаткамі, а заўсёды размяшчаюцца ў абсалютным канцы слова: «пасля канчатка (параўн.: *принеси-ка, споем-те, одеваю-сь, одева-ешь-ся*) або пасля формаўтваральнага суфікса (параўн.: *брить-ся, найти-сь, строил-ся*), непасрэдна пасля кораня (параўн.: *нес-ся, спас-ся*). На с. 24 гэты ж аўтар заўважае, што постфіксальныя марфемы выдзелены ў адметны від афіксаў зусім нядаўна і па даўняй традыцыі адносяцца да суфіксаў. Пры гэтым некаторыя моваведы разглядаюць іх як адметную разнавіднасць суфіксальных марфем, называючы аглуцінаватымі ці пафлексійнымі суфіксамі. На с. 24 аўтарам адзначаецца, што тэрмін «суфікс» мае тры значэнні: першае – суфікс, другое – постфікс, трэцяе – канчатак. Разглядаючы марфемную будову дзеясловаў 2-й асобы загаднага ладу адзіночнага ліку, -і адносіць да суфіксаў.

На недастатковую распрацаванасць лінгвістычнай тэрміналогіі звяртаецца ўвага ў кнізе «Образование употребительных слов русского языка» [15, с. 21]. «Недастатковая вывучанасць сістэмы словаўтваральных элементаў рускай мовы звязана з традыцыйнай класіфікацыйнай граматыкі, якая дае жорсткі пералік марфем з фіксаваным значэннем». Паколькі аўтарамі гэтай кнігі пастаўлена задача паказаць «сістэму каранёвых марфем рускай мовы ў яе ўзаемадзеянні са словаўтваральнымі афіксамі» [15, с. 22], то аўтары не прытрымліваюцца адной класіфікацыйнай сістэмы ў назве марфем, што адзначаецца на старонках 20, 125, 130, дзе марфема **-ся** называецца як часціца, постфікс і суфікс.

Няма адзінства ў вызначэнні назвы афіксаў і ў пачатку 90-х гг. Так, Л. Д. Часнакова [32] адзначае: «Пры аналізе зваротных дзеясловаў варта вызначыць ролю афікса **-ся** (**-сь**): ці з'яўляецца **-ся** словаўтваральным або формаўтваральным афіксам [32, с. 108]. ...Паколькі значэнне безасабовасці ўзнікае ў асабовай форме дзеяслова 3-й асобы ці ніякага роду адзіночнага ліку і не распаўсюджваецца на інфінітыў, дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе, то постфікс **-ся** ў такіх выпадках варта лічыць формаўтваральным (утварае форму безасабовасці)» [32, с. 109], а на с. 99 «...афікс **-ся** называецца суфіксам».

Аўтар Л. А. Чэшка [33, с. 132] не ўжывае назваў некаторых марфем. Напрыклад, «неазначальная форма дзеяслова заканчваецца на **-тъ, -ти, -чь**», а **-ся (-сь)** называе «асобым суфіксам». На с. 133 **-і** абазначаецца як суфікс (*нес-и*), а від марфемы **-це** таксама не ўказваецца: «у множным ліку дадаецца **-це**». У «Марфемным слоўніку беларускай мовы» [3] адзначаецца, што «слоўнік прызначаны даць неабходную даведку наконт падзелу таго ці іншага слова сучаснай беларускай мовы на структурныя значымыя часткі – марфемы (прыстаўкі, карані, суфіксы, постфіксы, злучальныя галосныя, канчаткі). Але ў слоўніку даецца падзел на марфемы (*банк-ав-а-ць*) без іх графічнага абазначэння, таму вызначыць (па слоўніку) немагчыма, чым з'яўляюцца афіксы **-і, -це, -ся**. «Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы» [4, с. 12] паказвае марфемны склад слоў і дае пералік назваў спосабаў словаўтварэння (постфіксальны спосаб не называецца) [4, с. 11], не разглядаюцца зваротныя дзеясловы, утварэнне якіх не лічыцца складаным: «утвараюцца ад незваротных далучэннем постфікса (у школьнай практыцы – суфікса) **-ся, -ца** (*выпе-чы – выпе-чы-ся*)». У энцыклапедыі «Беларуская мова» ўжываецца азначэнне «постфікс», але ўказваецца, што «для школьнай практыкі графічна постфікс не абазначаецца» [8, с. 337, 517, 520, 521].

Такі разнабой у класіфікацыі марфем 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу сведчыць пра актыўнае развіццё беларускай лінгвістыкі, у прыватнасці словаўтварэння і марфемнай будовы слова, пра імкненне асэнсаваць ролю суфікса, постфікса і канчатка, прысці да адзінства думкі. Распрацоўку па разглядаемай тэме прапанавала З. І. Бадзевіч, якая слушна заўважае, што найбольш лагічная і правамерная ў вырашэнні гэтай праблемы тая мадэль, дзе марфемная структура дзеясловаў загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку змяшчае суфіксы **-і, -ы** або **нулявы суфікс**, якія выражаюць лексічнае значэнне загаду, пабуджэння да дзеяння, і значэнне ліку выражаецца нулявым канчаткам; а ў 2-й асобе множнага ліку тая самая марфемная структура «загаднасці» ўскладняецца канчаткам **-це**, які выражае значэнне множнага ліку: *вядз-і-(φ) – вядз-і-це, вьж-ы-(φ), рэж-(φ)-(φ), рэж-це-(φ)*. Гэта выказванне сведчыць, што аўтар абгрунтоўвае выкарыстанне марфем **-і, -ы** як суфікса, а марфемы **-це** – у якасці канчатка. Гэтай жа мадэлі прытрымліваецца пераважная большасць сучасных лінгвістаў, як беларускіх, так і рускіх, пра што сведчыць праведзены аналіз вызначэння фармантаў па 38 літаратурных крыніцах.

Складанасць у вызначэнні марфем маюць зваротныя дзеясловы, якія ўжываюцца з постфіксамі **-ся, (-ца, -цца)**. «Марфемны

слоўнік беларускай мовы» (1989) дае падзел гэтых марфем толькі на **-ся (-ца)**: *на-ніз-ва-ц-ца, бераг-чы-ся*, г. зн., што няма непадзельнага **-цца**.

«Беларуская мова. Марфалогія» (Пад рэд. М. С. Яўневіча, 1987) дае наступны падзел зваротных дзеясловаў: *сустрэў – сустрэў-ся, сустрэла – сустрэла-ся, сустрэць – сустрэц-ца, мыеш – мыеш-ся, мые – мые-цца, мыць – мыц-ца*. Як бачым, постфікс **-цца** выдзяляецца ў зваротных дзеясловах, утвораных ад дзеясловаў I спражэння 3-й асобы адзіночнага ліку, напрыклад: *чытае – чыта-е-цца, прычэсвае – прычэсва-е-цца*.

Аўтарам тэставых заданняў для абітурыентаў І. У. Рэпенка [21] улічаны лінгвістычныя даследаванні апошніх дзесяцігоддзяў, пры марфемным падзеле ўсе часткі слова пазначаны графічна ў адказах. Так, **-ся** паслядоўна ўжываецца ў дзеясловах прошлага часу (*пра-ч-ну-л-а-ся, на-дум-а-ў-ся; -ца* – у інфінітыве і ў 3-й асобе адзіночнага і множнага ліку II спражэння: *на-гавар-ы-ц-ца, тр-а-і-ц-ца* (як інфінітыў) і *тр-а-іц-ц-а* (як дзеяслоў 3-й асобы адзіночнага ліку), *вы-маўл-я-юц-ца; -цца* – у дзеясловах II спражэння пасля канчатка **-е**: *пры-харош-ва-е-цца, з-дабы-ва-е-цца*. У загадным ладзе прыкладаў зваротнасці няма, а **-це** пазначаецца як канчатак: *с-па-луч-ы-це*.

З. І. Бадзевіч [1, с. 35] адзначае, што «ў словаформах тыпу *хадз-ем-це, ідз-ем-це*» (ужыванне такіх слоў у мове абмежаванае) фармант **-це** з'яўляецца постфіксам, выражае значэнне заахвочвання для сумеснага дзеяння і аманімічны канчатку **-це** з граматычным значэннем множнасці».

У асноўным жа зваротныя дзеясловы загаднага ладу змяшчаюць, апрача канчатка **-це**, постфікс **-ся**, які выконвае сваю граматычную і сэнсавую функцыю ў постпазіцыі да флексіі: *вучы-це-ся, апранай-це-ся, прычэсвай-це-ся*. Адказаць адназначна на ўсе цяжкія пытанні марфемнага аналізу даволі складана, паколькі некаторыя з іх патрабуюць больш глыбокага і ўсебаковага аналізу лінгвістаў.

Літаратура

1. Бадзевіч З. І. Цяжкія пытанні марфемнай структуры дзеяслова // Роднае слова. – № 9. – 2000. – С. 33–35.
2. Бадзевіч З. І. Экзамен па беларускай мове. – Мн., 2002. – С. 5.
3. Бардовіч А. М., Шакун Л. М. Марфемны слоўнік беларускай мовы. – 2-е выд. – Мн., 1989. – С. 3.
4. Бардовіч А. М. і інш. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы. – Мн., 2000. – С. 11–12.

5. Беларуская граматыка. – Мн., 1985. – С. 124, 125, 147, 215.
6. Беларуская мова: У 2 ч. / Пад агульн. рэд. Л. М. Грыгор'евай. – 4-е выд., перапрац. і дап. – Мн., 2001. – Ч. 1. – С. 240.
7. Беларуская мова: Падручнік для 10–11-х класаў агульнаадукацыйных школ з рускай мовай навучання / В. І. Несцяровіч і інш. – Мн., 1999. – С. 52–53.
8. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мн., 1994. – С. 180, 337, 517, 518.
9. Бурак Л. Сучасная беларуская мова. – Мн., 1974. – С. 173.
10. Залізняка А. А. Граматычны слоўнік рускага мовы. Словоизменение. – 2-е изд., стереотип. – М., 1980. – С. 7, 87, 88.
11. Красней В., Лаўрэль Я. Беларуская мова: Падручнік для VI класа з беларускай мовай навучання. – Мн., 1996. – С. 102.
12. Кузнецова А. И., Ефремова Т. Ф. Слоўнік морфем рускага мовы. – М., 1986. – С. 785.
13. Малажай Г. М. Беларуская мова: Дапаможнік для падрыхтоўкі да абавязковага цэнтралізаванага тэсціравання. – Мн., 2004. – С. 143, 145.
14. Немченко В. Н. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1984. – С. 23, 24, 27, 34.
15. Образование употребительных слов русского языка / Под ред. Л. Н. Засориной. – М., 1979. – С. 20, 21, 22, 125, 129, 130.
16. Плотнікаў Б. А., Антанюк А. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум. – Мн., 2003. – С. 226.
17. Розенталь Д. Э., Голуб И. Б., Теленкова М. А. Современный русский язык. – 4-е изд. – М., 2002. – С. 234.
18. Русская грамматика. – М., 1980. – Т. 1. – С. 124.
19. Русский язык: Пособие для поступающих в вузы / Э. И. Борисоглебская и др. – 2-е изд. – Мн., 1990. – С. 112.
20. Русский язык / Под ред. Л. Максимова. – М., 1989. – Ч. II. – С. 85.
21. Рэпенка І. У. Тэставыя заданні па беларускай мове для вучняў старэйшых класаў і абітурыентаў. – Мн., 2001. – С. 171, 181, 182, 184, 200, 204, 206, 220, 224, 231, 341.
22. Сіўковіч В. М. Сучасная беларуская мова: Даведнік. – Мн., 2005. – С. 172.
23. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. – Мн., 1990. – С. 69.
24. Современный русский язык / Под ред. В. Белошапковой. – М., 1981.
25. Современный русский язык. Словообразование. Морфология. – Мн., 1998. – Ч. 2. – С. 396.
26. Современный русский язык / М. Шанский, А. Тихонов. – М., 1981. – Т. II. – С. 23.
27. Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія: Вучэб. дапаможнік / Пад агульн. рэд. праф. М. С. Яўневіча. – Мн., 1997. – С. 22, 23, 24, 165, 166.
28. Сучасная беларуская мова / Пад рэд. Я. Адамовіча. – Мн., 1987. – С. 166.
29. Сучасная беларуская мова. Марфалогія / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. – Мн., 1975. – С. 171–172.
30. Старычонак В. Дз. Беларуская мова: ад А да Я: У дапамогу абітурыентам і школьнікам. – Мн., 2000. – С. 150.
31. Сямешка Л. І. і інш. Курс беларускай мовы: Падручнік. – Мн., 1996. – С. 394.
32. Чеснокова Л. Д. Русский язык. Трудные случаи морфологического разбора. – М., 1991. – С. 99, 108, 109.
33. Чешко Л. А. Русский язык: для подготовительных отделений вузов. – М., 1990. – С. 132–133.
34. Шакун Л. Словаўтварэнне. – Мн., 1978. – С. 28.
35. Энциклопедический словарь юного филолога. – М., 1984. – С. 178.
36. Юргелевіч П. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. – Мн., 1974. – С. 225.
37. Яўневіч М., Андрэенка У. Беларуская мова: Падручнік для VI–VII класаў з рускай мовай навучання. – Мн., 1989. – С. 206.
38. Янкоўскі Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы. – Мн., 1983. – С. 183–185.